

Religious policy of the Nazis in the occupied Podillia

Serhii D. Galchak

Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

email: galchaksd@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

Abstract.

The purpose of the article is a reproduction based on the analysis of a number of sources of the real picture of religious life in Podillia during the Nazi occupation of the region during World War II, highlighting the problem of the situation of the church and believers in the German occupation zone, revealing the true essence of the occupation authorities' use of religion as an effective mechanism for implementing their own occupation policy. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (chronological, problem-historical, analytical, synthesis, generalization) and special-historical (historical-topological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, and verification. Scientific novelty of the work is that, using these methods, based on the publication of a number of little-known archival and other sources, the author reveals the real essence of the religious policy of the Hitlerite invaders in the Ukrainian regions occupied by them, in particular, in Podillia. Conclusions. To implement the occupation policy in the occupied territories of Ukraine (Podillia) in order to strengthen the influence on the local population, the Nazis used the religious factor. The Nazis considered the church an important weapon in the fight against Bolshevism, since the restoration of religion, which was actually illegal in Soviet times, was supposed to demonstrate to the local population the "adherence" of the new government to it. The invaders tried to prove that with their arrival, Ukrainians had gained the religious freedom lost during the communist regime. By legalizing the church, the occupation authorities contributed to its split into the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the Autonomous Orthodox Church. The struggle between the church camps only played into the hands of the occupation authorities. The occupation authorities also had a biased view and influence on other religious denominations. Relative freedom of religion soon became a thing of the past. Control over religious organizations was noticeably strengthened. During 1941-1944, the religious policy of the occupiers focused on securing the interests of the Third Reich and was one of the most speculative in their propaganda and agitation work. At the same time, the spiritual needs of the population were practically not taken into account.

Keywords: religion, Podillia, propaganda, religion, religious denominations, religious politics, church.

Релігійна політика нацистів на теренах окупованого Поділля

Сергій Гальчак

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: galchaksd@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

Анотація.

Метою статті є відтворення на основі аналізу низки джерел реальної картини релігійного життя на Поділлі під час нацистської окупації краю в роки Другої світової війни, висвітлення проблеми становища церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, розкриття справжньої сутності використання окупаційною владою релігії як ефективного механізму реалізації власної окупаційної політики. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (хронологічному, проблемно-історичному, аналітичному, синтезу, узагальненню) та спеціально-історичних (історико-топологічному, історико-системному) методів з принципами історизму, об'єктивності, системності, науковості, верифікації. Наукова новизна роботи полягає в тому, що, використовуючи ці методи, на основі оприлюднення низки маловідомих архівних та інших джерел автор розкриває реальну сутність релігійної політики гітлерівських загарбників в окупованих ними українських регіонах, зокрема, на Поділлі. Висновки. Для впровадження окупаційної політики на

захоплених територіях України (Поділля) з метою посилення впливу на місцеве населення гітлерівцями використовувався релігійний фактор. Нацисти вважали церкву важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Легалізувавши церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку окупаційній владі. Окупаційна влада мала також упереджений погляд та вплив на інші релігійні конфесії. Відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями. Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху, була однією з найбільш спекулятивних у їхній пропагандистсько-агітаційній роботі. Водночас духовні запити населення практично не враховувалися.

Ключові слова: віруючі, віросповідання, Поділля, пропаганда, релігія, релігійні конфесії, релігійна політика, церква.

Постановка проблеми. У дослідженнях, присвячених релігійній політиці гітлерівських загарбників на окупованих ними українських територіях, недостатньо уваги приділено сфері релігійного життя на Поділлі. Тому заслуговують на увагу маловідомі сторінки релігійного життя краю, факти використання загарбниками релігії як механізму пропагандистського впливу на місцеве населення. Аналіз та систематизація згаданих джерел дозволить забезпечити об'єктивне висвітлення порушеної теми.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія досліджуваної проблеми набуває дедалі більшого наповнення. Науковці концентрують увагу на висвітленні нових ключових аспектів, прийнятті відповідних висновків. Зокрема, нещодавно у журналі «Військово-історичний меридіан» з'явилася стаття Т. Заболотної «Тематика культурного життя українського населення в роки Другої світової війни: енциклопедичний формат», в якій авторка наголошує: «У роки нацистської окупації похвалилося релігійне життя. Нацисти дозволили на окупованих територіях відновити діяльність церковних установ, сподіваючись використати потужний соціальний духовний ресурс церковних організацій для посилення впливу на місцеве населення. Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і водночас підривало ідеологічну площину супротивника – радянської влади» (Заболотна, 2020, с. 137). «Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації?», - зробив спробу прояснити у статті під такою ж назвою науковець К. Беркгоф (Беркгоф, 2005). Етноконфесійні процеси в Україні стали предметом досліджень І. Азарха (Азарх, 2018), С. Борчука, О. Лисенка (Борчук, Лисенко, 2019). Особливо широкий спектр релігійної проблематики охоплюють праці О. Лисенка. Цій темі він присвятив докторську дисертацію (Лисенко, 1999), низку статей (т. ч. у співавторстві): (Лисенко, 1995), (Лисенко, 2000), (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011), (Лисенко, Веденев, 2012), (Лисенко, Зальмон, 1997), (Лисенко, Смирнов, 2021). Релігійне життя на Поділлі фрагментарно досліджували С. Гальчак (Гальчак, 2018, с. 242-250), П. Слободянюк, М. Вавринчук, Ю. Олійник, П. Смоленюк, Ю. Телячий (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007), С. Стельникович (Стельникович, 2015), на Вінниччині – О. Павлуник (Павлуник, 2016), А. Подолінний (Подолінний, 2007). Окремого комплексного дослідження релігійної політики гітлерівських загарбників на теренах окупованого Поділля виявлено не було.

Мета статті: на основі аналізу низки джерел відтворити реальну картину релігійного життя на Поділлі під час нацистської окупації краю в роки Другої світової війни, висвітлити становище церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, розкрити справжню сутність використання окупаційною владою релігії як ефективного механізму реалізації власної окупаційної політики.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення німецькими військами українських земель релігійна ситуація на Поділлі, як і на інших окупованих гітлерівцями територіях, зазнала різних змін. Глибока поінформованість про ставлення радянської влади до релігії та церкви, багатий досвід в інших окупованих регіонах Європи переконали керівництво Третього Райху в можливості успішного використання релігійного фактора для впровадження окупаційної політики на теренах України. Так, в одному з таємних німецьких документів стверджувалося: «...Церква є важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму. Одночасно вона є добрим засобом для залучення населення до співпраці, особливо для стимулювання населення до інтенсивної праці...» (ДАХО. Ф. Р-22, оп. 1, спр. 149, арк. 18). В іншому документі, циркулярі Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р., безпосередньо виокремлювалися три першочергові

завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011, с. 178 – 179).

Однак першочергове значення для новоявлених правителів мав пропагандистський момент, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади (Стельникович, 2015, с. 370). Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Спочатку за впровадження релігійної політики на окупованій території відповідало командування групи армій «Південь» на чолі з генералом Рунштедтом, згодом – німецькі цивільні адміністрації.

Зміна влади та ідеологічної системи сприяла відродженню на початковому етапі окупації релігійного життя на Поділлі. Так, часопис «Подільнин» 19 грудня 1941 р. інформував своїх читачів: «Вже майже десять років минуло з того часу, як жидо-більшовики зруйнували церкву в с. Тимкові, Миньковецького району, а на її місце змайстрували «клуб». З жахом дивились мешканці села на жидівську «роботу», але заперечувати ніхто не смів. З приходом німецьких військ, селяни дружно взялися за відбудову церкви. Сільська громада виділила відповідну суму грошей, матеріали тощо. Тепер церква – як писанка. Стіни пофарбовані, підлога відремонтована і також пофарбована, зроблено крилос, престоли. Селяни знесли багато ряден, домотканних килимів, хусток, вишиваних рушників. Нещодавно відбулося посвячення церкви. Зійшлося багато людей не тільки з Тимкова, а й з навколишніх сіл...» (Подольнин (Der Podolier), 1941).

У населених пунктах краю мешканці масово відновлювали колись закриті культові споруди, зносили до них хрести, ікони, підсвічники, книги та інші церковні речі, які переховували по домівках. У тих селах, де церкви було зруйновано, релігійні громади подекуди без дозволу німецької адміністрації самовільно захоплювали приміщення шкіл та клубів, власними силами здійснювали ремонт... Зафіксовано випадки, коли у селах Дунаєвецького і Кам'янець-Подільського районів в одному приміщенні працювали школа і церква. Великі культові споруди, що потребували вкладання значних коштів, відбудовували зусиллями кількох релігійних громад. Так, на відбудову собору в м. Проскуріві кошти збирали релігійні громади всієї області, а зруйновані дзвони відливали на Проскурівському ливарному заводі (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 19 – 20).

Відроджувалось релігійне життя у Вінниці. Окупаційна адміністрація заохочувала поживлення діяльності релігійних громад, ріст їхньої чисельності. Їм поверталися культові споруди, які були забрані за часів радянської влади і облаштовані для господарських і культурно-освітніх потреб, дозволялося друкування духовної літератури та відзначення релігійних свят.

«Вперше за багато років у січні 1942 р. відбулося святкування Йордані. 19 січня після вранішньої святкової відправи в церквах під спів хорів та музику духового оркестру прихожани Вінницького собору, п'ятничанської, цвинтарної та староміської церков рушили від готелю «Савой» до Бугу, де навпроти староміської церкви стали учасниками урочистого водосвяття» (Подолінний, 2007, с. 210).

Для керівництва церковним життям при міській управі було створено релігійний відділ, Закон Божий включено до шкільної програми на 1941 – 1942 н. р. (Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten), 1941, 2 листопада).

Певне відродження релігійного життя відбувалося в сільських районах Вінницької області. На час повернення радянського війська тут діяло 839 церковних общин, 4 жіночих монастирі, 405 служителів культу. На Вінниччині було відкрито 52 молитовні будинки євангельських християн-баптистів, а також 21 будинок адвентистів сьомого дня. Зросла кількість протестанських громад. З 1941 по 1943 рік в області в общинах євангельських християн-баптистів прийняли водне хрещення 787 чоловік, це вдвічі більше, ніж за все довоєнне десятиліття (Подолінний, 2007, с. 210).

Що стосується генералбецірку (генеральної округи) «Житомир», до якої восени 1941 р. відійшла значна частина Вінниччини, то двома найбільш поширеними релігійними конфесіями були Автономна православна церква (АПЦ), підпорядкована архієпископу Олексію (Громадському), та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Формально автономісти перебували під юрисдикцією Московської патріархії, а автокефальні підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Велєдинському), архієпископу Варшавському, що перебував на території Генерал-губернаторства (Стельникович, 2015, с. 371).

У Житомирській генеральній округі АПЦ керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого містилася у Житомирі; на чолі УАПЦ (із перервою протягом

.....
листопада 1942 – березня 1943 рр.) стояв єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук) з резиденцією у Вінниці (ДАЖО. Ф. П – 76, оп. 2, спр. 12, арк. 70 – 70 зв.).

Поряд із православними конфесіями певного поширення у регіоні набули католицизм (римо-католицизм, греко-католицизм [уніатство], протестантські течії (лютеранство, євангельські християни-баптисти, євангелісти-християни) та старообрядництво (Стельникович, 2015, с. 371 – 372).

Буденним явищем на Поділлі стало ходіння до церкви молоді, церковні дзвони перед службою, хрещення та шлюб. «...Незвично чути за багато років мовчання церковні дзвони, які скликають до церкви. На крилосі поряд із колишніми куркулями співають комуністи та комсомольці» (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 20).

У той же час на релігійності населення дещо позначилася атеїстична політика радянської влади. М. Селешко згадував: «...Молодь, яка приходила [в церкву], то тільки як до театру. Послухають як хор співає і виходять. Про Богослуження молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець» (Селешко, 1991, с. 102).

Відбувся навіть з'їзд православного духовенства Поділля (11 – 13 серпня 1942 р.), на якому констатовалось: «...За часів Советської влади церкви Поділля зазнали величезного руйнування. Всі церкви були закриті, духовництво спроваджено до в'язниць або в далекі сторони Сибіру. Більшість церковних будинків були знищені, решта перебудована на всякі потреби жидо-більшевицьких властей. Лише з приходом військ Великонімецьчини почалось відродження Православної Церкви Поділля...» (Подольнин (Der Podolier), 1942).

Нацистська влада залучала церковних діячів до пропаганди ідей нацизму та їх практичного втілення на зайнятих територіях. У богослужіннях та проповідях від духовенства різних рівнів вимагалось висловлювати «вдячність» Гітлеру та німецькій армії за «спасіння», брати участь у святкуванні нацистських «святкових» дат, зокрема, у «святкуванні початку війни», пропагувати окупаційні розпорядження. Так, у зверненні начальника Вінницького обласного відділу освіти Серафимовича від 6 листопада 1941 р. до голови Липовецької районної управи про вознесення молитви за «вождя німецького народу і його воїнства» йшлося: «Прошу наказати священослужителям православного віросповідання Вашого району під час «Великого Входу» возносити молитви «Вождя Германського народу і Воїнство його да пом'яне Господь у царстві своєму». В Римо-католицьких костьолах молитися за Вождя Германського народу і Воїнство його під час «Літанії»» (ДАВіО. Ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 1, арк. 72).

Священики активно залучалися до проведення громадських панахид по жертвах радянського режиму.

«28 вересня [1941 р.] відкрилася громадська панахида в Ситковецькому районі над могилою замордованих більшовиками. Тікаючи зі Львова, жидо-більшовики вивели звідти 15 тисяч арештованих українців.

Проходячи Вінницькою областю, вони дорогу встеляли могилами. 29 невідомих вірних синів України лягли в таку могилу за Ситківцями під лісом коло с. Юрківці. На панахиду з'їхалися представники (по 10 – 20 душ) зі всіх сіл району. Тисячна юрба народу, схилиючи голови, віддала пошану невідомим жертвам української справи. На могилу було покладено багато вінків...» (Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten), 1941, 15 жовтня).

Особливо масово залучалися церковнослужителі під час ексгумації та перепоховань у Вінниці в 1943 р. жертв сталінської тиранії:

«...Після обстеження могил у супроводі голови Української автономної церкви архієпископа Євголія та численного духовенства відбувалося перепоховання останків загиблих. У церемонії брали участь тисячі вінничан, члени родин загиблих... За християнським звичаєм з церковним співом, під акорди жалібних маршів і хоралу «Коль славен наш Господь» безвинно замученим розв'язували руки і клали у довгі братські могили по 150 – 160 тіл.

12 червня 1943 р. відбувся похорон 204-х, а 24 червня – 600 тіл. На другому виголосив промову голова Української автокефальної церкви єпископ Житомирський і Вінницький Григорій: «Сьогодні ми вже дев'ятнадцятий раз зібралися на цю сумну оказію, на це жакливе видовище, щоб піднести нашу спільну молитву за душі найкращих синів і дочок України, яких найбільший людоджер світу в найжорстокіший спосіб знищив і кинув у ці пекельні ями. Кати, закриваючи сліди свого нечуваного злочину, повкидали до ями разом з тілами і їхню одіж, документи, різні церковні речі, взяті при арешті священиків. Присипали вапном тіла, щоб скоріше зотліли й не давали запаху. Але від катів скрита десниця Божа, бо вони засліплені і не були в стані її побачити. Господь відкрив цей злочин, щоб побачив весь світ і зрозумів, що собою являє комуністичний «край», комуністичне «веселе й заможне» життя і на чому воно будується... Народ стогне й гине, а безсердечні комуністичні володарі виспівують: «я другої такої країни не знаю, де так вольно дышит человек» і виголошують: «жити стало краще, жити стало веселіше».

Прийде час, коли наш народ скине це ярмо і буде дійсно вільно дихати в своїй країні радісним життям. В цьому нам допоможуть і це вимолять для нас ці святі мученики, які тепер

перебувають разом у царстві Божому і моляться за нас коло престолу Всевишнього» (Подолінний, 2007, с. 211).

Всього було проведено до двадцяти похоронів. Відвідав могили й грецький єпископ Деркоський...

І від рядового духовенства, і від єпископів Леонтія й Григорія та інших вимагалася підтримка окупаційної політики у сфері мобілізації «трудових ресурсів». На території краю від імені керівництва церков нацисти розповсюджували листівки, у яких населення переконували у необхідності підтримки трудових мобілізаційних кампаній. У прокламації до духовенства й віруючих єпископ Вінницький Євлогій звертався: «...станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть» (Гальчак, 2018, с. 246 – 247).

«Мобілізаційна» пропаганда православної церкви була підкріплена антисемітизмом. В одному зі звернень єпископа Житомирського і Вінницького Григорія проголошувалося: «Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними, боротьба з ворогом церкви. Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає юдо-комуністам, а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...» (Стельникович, 2015, с. 222 – 223).

Легалізуючи церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку ворогу і закінчилася повним підпорядкуванням церкви окупаційній владі та втратою можливості вибору митрополита і рукоприкладення в єпископський чин (Слободянюк, Вавринчук, Олійник, Смоленюк, Телячий, 2007, с. 19 – 20).

Нейтральне ставлення до релігійних питань («і не сприяти, і не заважати») (ЦДАВО України. Ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 101), якого на початку війни на словах дотримувалися гітлерівські окупанти, ними ж було скасовано. Відносна свобода віросповідання, яка слугувала лише засобом пропаганди, невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями (Павлунік, 2016, с. 197).

«...За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні... Якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити поіменно про них у СД» (Слідами..., 1944), – повідувалося в інструкції про ставлення до церкви, прийнятої головним командуванням зони «Південь».

«Щоб мати точний облік про призначення попів та керівників сект з одного боку та їх релігійної діяльності у відповідних селах з другого боку, райони розбиваються на церковні або сектанські приходи.... В цих приходах попи та сектанські проповідники не мають права моління без дозволу обласного комісара, або його уповноваженого. Попи виконують церковні обов'язки по званню, в той час як сектантські проповідники виконують Божу службу поруч зі своєю роботою у громадському господарстві тощо. Ще раз звертається особлива увага на те, що у всякі неділі та свята, які не встановлені законом, забороняється церковна служба, моління або зібрання. За порушення цієї заборони, а також за одержання винагороди натурою за церковні послуги попами та проповідниками будуть в майбутньому покарані також старости. Всі попи та проповідники повинні мати посвідчення з дозволом на церковну відправу, яке затверджене підписом обласного комісара або його уповноваженого службовою печаткою (ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 191)», – йшлося у директиві обласного комісара про впорядкування релігійної діяльності, адресованій райуправам Літина, Хмільника та Браїлова.

«Райхскомісар України видав розпорядження про правні відносини релігійних організацій. Згідно цього розпорядження релігійні організації, що існують в Райхскомісаріаті Україна в момент вступу в силу розпорядження повинні в трьохмісячний термін повідомити про своє існування Генеральному комісарові в окрузі якого вони знаходяться. В повідомленні потрібно вказати назву, обсяг та місце знаходження релігійного осередку, віросповідання та напрямки віри. Генеральний комісар може вимагати ще інших даних та пояснень. Райхскомісар може розпустити релігійну громаду, коли її діяльність не обмежується релігійними завданнями, або загрожує ладові та безпеці», – повідувалося в газеті «Нова Шепетівщина» за 28 червня 1942 р. (Нова Шепетівщина, 1942).

«Прошу Вас довести до відома всіх попів Вашого району про наступне:

1) Селяни, які обробляють колишню церковну землю, не зобов'язуються платити збір попам та церкві натурою (як зерно, фрукти, овочі, картопля та інш.), а також грішми. Церковні землі націоналізовані Радвладою, а тому вони дістались державі. Через те, не приймається до уваги повернення землі церквам.

2) Як кожний українець, так точно кожний піп повинен платити за приміщення, яким користується.

3) Оскільки релігія являється приватною справою кожного, тому кожна окрема особа повинна нести видатки за свої особисті потреби, попам та церкві заборонено вимагати церковні податки.

4) До цього часу практикувалось, що за справи приватного характеру (як весілля, хрестини або похорони) платити натурою і грішми. Збір натурою я найсуворіше забороняю. Немаю нічого проти, коли попи одержують відповідну грошову плату від учасників за церковні акти (як весілля, хрестини, похорони).

5) Кожний піп повинен негайно з'явитись у своєму районі до місцевого керівника зі всіма матеріялами відносно проведеним до цього часу приватних релігійних церемоній (весілля, хрестини, похорони).

6) Майбутнє забезпечення попів продуктами споживання іде через голови районної управи по місцевих нормах, існуючих для українців.

7) Хто в дальнішому буде брати натурою, за церковні акти, хто в дальнішому буде платити натурою, буде покараний (п. 7 треба роз'яснити всім українцям).

Теперішнє становище з харчуванням населення не допускає, щоб хтось нагромаджував собі запаси з одного боку, в той час як з другого боку вся маса українського народу забезпечується лише самим необхідним (ДАВіО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4, арк. 53)», – наголошувалося у розпорядженні обласного комісара Фольдкамера про заборону церковного збору, надісланій голові управи м. Літина (13 березня 1943 р.) (Гальчак, 2018, с. 248 – 249).

Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі (Лисенко, Михайлуца, Поїздник, 2011, с. 187).

Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., який водночас відповідав й за реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах райхскомісаріату «Україна», всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні) (Україна в Другій світовій..., 1998).

Такі святкування «переривали робочий процес», а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель (Павлунік, 2016, с. 197).

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудова дисципліну», піддавалися репресіям (Стельникович, 2015, с. 379 – 380).

Тому зовсім не випадково в оперативному зведенні командуючого військами Вермахту в Україні про настрої населення, датованого 17 червнем 1942 р. та опублікованим під грифом «Таємно», містився підрозділ «Заходи, які необхідно здійснити в ідеологічній області», в якому йшлося:

«Необхідно ще чимало зробити, щоб залучити населення на наш бік. Дуже шкодить нашому авторитету, якщо... під час церковної ходи здійснюється облава...

Нам здається також недоцільним, що, наприклад, під час святкування Пасхи деякі гебітскомісари забороняють звучання церковних дзвонів, а другі, навпаки, дозволяють. Згідно існуючих ясних вказівок не можна ні стримувати функціонування церкви, ні сприяти посиленню її розвитку...» (ЦДАВО України. Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, арк. 1 – 6).

На посилення контролю за релігійними організаціями спрямовувалися систематичні директиви райхсміністра Розенберга та райхскомісара Коха. Серед таких – «Розпорядження щодо правового положення релігійних організацій» райхскомісара Коха від 1 червня 1942 р. У документі від усіх релігійних громад вимагалось надати вичерпну інформацію про свою діяльність; а кожна заява релігійної організації з відповідними відомостями включала застереження від імені керівника: «Цим запевняю, що місцева влада, на чолі якої я стою, релігійна громада та її службовці суворо обмежуються виконанням релігійних завдань. Мені відомо, що всяка інша діяльність та порушення меж дозволених дій заборонені й підлягають карі» (ДАЖО. Ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 147, арк. 6 – 17 зв.).

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. також посилювало право генеральних комісарів у релігійних питаннях, яке по суті, стало абсолютним восени 1942 р. Для прикладу, генерал-комісари могли як призначати, так і звільняти церковних діячів будь-якого рівня, від священика до єпископа. Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли прийматися гебітскомісарами на місцях (Стельникович, 2015, с. 379).

Окрім прямого тиску на автономну та автокефальну православні церкви, окупаційна влада впливала на становище інших релігійних конфесій. У ще гіршій ситуації перебували католики регіону: «...до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) – як до західно-української чужої» (Стельникович, 2015, с. 382).

До останніх днів свого перебування на підвладних українських (подільських) територіях основні зусилля німецьких окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю

дозволеніх релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв віруючих. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися насамперед на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій в регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди (Павлуник, 2016, с. 198), а не механізмом реалізації духовних запитів населення.

У той же час, значна частина мешканців Поділля шукала порятунку в релігії, і це допомагало людям витримати суворі випробування окупаційної доби.

Висновки. Для впровадження окупаційної політики на захоплених територіях України (Поділля) з метою посилення впливу на місцеве населення гітлерівцями використовувався релігійний фактор. Нацисти вважали церкву важливою зброєю у боротьбі проти більшовизму, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» до нього нової влади. Загарбники намагалися довести, що з їх приходом українці отримали втрачену за часів комуністичного режиму релігійну свободу. Легалізувавши церкву, окупаційна влада сприяла її розколу на Українську автокефальну православну церкву та Автономну православну церкву. Боротьба між церковними таборами була лише на руку окупаційній владі. Окупаційна влада мала також упереджений погляд та вплив на інші релігійні конфесії. Відносна свобода віросповідання невдовзі відійшла в минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями. Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього Райху, була однією з найбільш спекулятивних у їхній пропагандистсько-агітаційній роботі. Водночас духовні запити населення практично не враховувалися.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Азарх, І.** (2018). Етноконфесійний процеси періоду Другої світової війни в довідковій енциклопедичній літературі. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* Київ. Вип. 20, с. 43 – 61.
- Беркгоф, К.** (2005). Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації. *Український історичний журнал.* Вип. 3, с. 16 – 36.
- Борчук, С., Лисенко, О.** (2019). Етноконфесійний простір України періоду Другої світової війни в енциклопедичному форматі. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* Київ. Вип. 22, с. 6 – 32.
- Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten).** (1941). 15 жовтня.
- Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten).** (1941). 2 листопада.
- Гальчак, С. Д.** (2018). *Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія.* Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 656 с.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХО** – Державний архів Хмельницької області.
- Заболотна, Т.** (2020). Тематика культурного життя українського населення в роки Другої світової війни: енциклопедичний формат. *Військово-історичний журнал.* Режим доступу: vim.gov.ua/pages/_journal_files/26/04/2020/pgs/VIM_27_2020_131_143.pdf
- Лисенко, О.** (1995). До питання про становище церкви в Україні в період Другої світової війни. *Український історичний журнал.* № 3, с. 73 – 81.
- Лисенко, О.** (2000). Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II Світової війни: джерелознавчий аспект проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни.* № 5, с. 347 – 362.
- Лисенко, О.** (1999). Релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1946 рр.: (дис. ... доктор. іст. наук: 07.00.01 – *Історія України*). Київ, 480 с.
- Лисенко, О., Веденєєв, Д.** (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943 – 1945 рр.). *Український історичний журнал.* № 4, с. 104 – 126.
- Лисенко, О., Зальмон, В.** (1997). Релігійна ситуація в роки німецької окупації України. *Сторінки воєнної історії.* Вип. 1, с. 26 – 44.
- Лисенко, О., Михайлуца, М., Поїздник, І.** (2011). Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* У 2 кн. Кн. 2. К.: Наукова думка, с. 177 – 230.
- Лисенко, О., Смирнов, А.** (2021). Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал.* Число 6, с. 213 – 218.
- Нова Шепетівщина.** (1942), 28 червня.

-
- Павлунік, О. А.** (2016). Релігійне життя Вінниччини в німецькій зоні окупації (1941 – 1944). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука.* Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., с. 195 – 199.
- Подолінний, А. М.** (головний редактор) (2007). *Вінниця: Історичний нарис.* Вінниця: Книга-Вега, 304 с.
- Подолієць (Der Podolier)** (1941). (м. Кам'янець-Подільський). 19 грудня.
- Подолієць (Der Podolier)** (1942). 13 серпня.
- Селешко, М.** (1991). *Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937 – 1938.* Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 211 с.
- Слідами** (1944). *Слідами фашистських звірів: Збірник статтів про німецький розбій у Харкові.* Київ; Харків: Укрдержвидав, 77 с.
- Слободянюк, П. Я., Вавринчук, М. П., Олійник, Ю. В., Смоленюк, П. С., Телячий, Ю. В.** (2007). *Воєнне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.): моногр.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 312 с.
- Стельникович, С. В.** (2015). *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.).* Житомир: Вид. О. О. Євенок, 592 с.
- Україна** в Другій світовій війні у документах. *Збірник німецьких архівних матеріалів.* – Т. 2: 1941 – 1942 [упоряд. В. Косик]. (1998). Львів, 383 с.
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References:

- Azarkh, I.** (2018). Etnokonfesiyni protsesy periodu Druhoi svitovoi viiny v dovidkovii entsyklopedychnii literaturi. [Ethno-confessional processes during the Second World War in reference encyclopedic literature] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st.* Kyiv. Vyp. 20, s. 43 – 61. [in Ukrainian].
- Berkhof, K.** (2005). Chy bulo relihiine vidrodzhennia v Ukraini pid chas natsystsoi okupatsii. [Was there a religious revival in Ukraine during the Nazi occupation] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* Vyp. 3, s. 16 – 36. [in Ukrainian].
- Borchuk, S., Lysenko, O.** (2019). Etnokonfesiyni prostir Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny v entsyklopedychnomu formati. [Ethno-confessional space of Ukraine during the Second World War in encyclopedic format] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st.* Kyiv. Vyp. 22, s. 6 – 32. [in Ukrainian].
- Vinnytski visti** (Winnizaer Nachrichten). (1941). 15 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Vinnytski visti** (Winnizaer Nachrichten). (1941). 2 lystopada. [in Ukrainian].
- Halchak, S. D.** (2018). Podillia v roky Druhoi svitovoi viiny (1939 – 1945): [Podolia during the Second World War (1939-1945)] Monohrafiia. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 656 s. [in Ukrainian].
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- DAZhO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region]
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsia Region].
- Zabolotna, T.** (2020). Tematyka kulturnoho zhyttia ukrainskoho naselennia v roky Druhoi svitovoi viiny: entsyklopedychnyi format. [Subjects of cultural life of the Ukrainian population during the Second World War: encyclopedic format] *Viiskovo-istorychnyi zhurnal.* Rezhym dostupu: vim.gov.ua/pages/_jornal_files/26/04/2020/pgs/VIM_27_2020_131_143.pdf [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (1995). Do pytannia pro stanovyshe tserkvy v Ukraini v period Druhoi svitovoi viiny. [On the question of the position of the church in Ukraine during the Second World War] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 3, s. 73 – 81. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (2000). Radianski dokumenty pro relihiu ta tserkvu v Ukraini u period II Svitovoi viiny: dzhereloznavchy aspekt problemy. [Soviet documents on religion and church in Ukraine during World War II: the source aspect of the problem] *Spetsialni istorychni dystsypliny.* № 5, s. 347 – 362. [in Ukrainian].
- Lysenko, O.** (1999). Relihiina sytuatsiia na Ukraini v 1941 – 1946 rr.: [The religious situation in Ukraine in 1941-1946] (dys. ... doktor. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kyiv, 480 s. [in Ukrainian].
- Lysenko, O., Viedienieiev, D.** (2012). Relihiini konfesii Ukrainy yak obiekt operativnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943 – 1945 rr.). [Religious denominations of Ukraine as an object of operational development of German and Soviet special services (1943-1945)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 4, s. 104 – 126. [in Ukrainian].
- Lysenko, O., Zalmon, V.** (1997). Relihiina sytuatsiia v roky nimetskoï okupatsii Ukrainy. [Religious situation during the German occupation of Ukraine] *Storinky voiennoi istorii.* Vyp. 1, s. 26 – 44. [in Ukrainian].

Lysenko, O., Mykhailutsa, M., Poizdnyk, I. (2011). Relihiine zhyttia v Ukraini (1941 – 1946 rr.) [Religious life in Ukraine (1941-1946).] *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy. U 2 kn. Kn. 2. K.: Naukova dumka, s. 177 – 230.* [in Ukrainian].

Lysenko, O., Smyrnov, A. (2021). Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny. [Between the cross, swastika and red star: Ukrainian Orthodoxy during the Second World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Chyslo 6, s. 213 – 218.* [in Ukrainian].

Nova Shepetivshchyna. (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].

Pavlunyk, O. A. (2016). Relihiine zhyttia Vinnychchyny v nimetskii zoni okupatsii (1941 – 1944). [Religious life of Vinnytsia region in the German occupation zone (1941 – 1944)] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii. Vyp. 24. Zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. O. A. Melnychuka. Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., s. 195 – 199.* [in Ukrainian].

Podolynnyi, A. M. (holovnyi redaktor) (2007). Vinnytsia: Istorychni narys. [Vinnitsa: Historical essay] Vinnytsia: Knyha-Veha, 304 s. [in Ukrainian].

Podolianyn (Der Podolier) (1941). (m. Kamianets-Podilskyi). 19 hrudnia. [in Ukrainian].

Podolianyn (Der Podolier) (1942). 13 serpnia. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

Seleshko, M. (1991). Spomyny perekladacha komisii doslidiv zlochyniv NKVD v 1937 – 1938. [Memoirs of the translator of the commission of experiments in crimes of the NKVD in 1937-1938.] Niu-York, Toronto, London, Sidnei, 211 s. [in Ukrainian].

Slidamy (1944). Slidamy fashystykykh zviriv: Zbirnyk stattiv pro nimetskyi rozbii u Kharkovi. [In the footsteps of fascist beasts: Collection of statutes about German robbery in Kharkov] Kyiv; Kharkiv: Ukrderzhvydav, 77 s. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. Ya., Vavrynychuk, M. P., Oliinyk, Yu. V., Smoleniuk, P. S., Teliachyi, Yu. V. (2007). Voienne lykholittia na Podilli (1941 – 1945 rr.): [Military hard times in Podillia (1941-1945):] monohr. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 312 s. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.). [Zhytomyr-Vinnitsa region under Nazi occupation (1941-1944)] Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok, 592 s. [in Ukrainian].

Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. [Ukraine in World War II in documents] Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv. – T. 2: 1941 – 1942 [uporiad. V. Kosyk]. (1998). Lviv, 383 s.

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (TsDAVO of Ukraine)].